

Comparison of Ancient Mesopotamian and Ottoman Public Land Systems

Yahya Ayyıldız^{1,a,*}

¹Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Malatya, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 11/04/2025

Accepted: 11/08/2025

JEL Codes: N35, N55, P51

ABSTRACT

The Ottoman public land system has been compared historically to Byzantium, as well as to previous Turkish and Islamic states. Furthermore, it can be argued that Ancient Mesopotamia was one of the sources that shaped the Ottoman public land system. However, the relationship between the Ottoman State and Ancient Mesopotamia has not been adequately studied. In this paper, the public land systems in Ancient Mesopotamia and the Ottoman State have been compared and the relationship between change and continuity has been determined from the similarities and differences between them. In addition to the comparative historical method, the historical analysis method of the Annales School has been used for this comparison. This comparison has been made in terms of the emergence of the relevant systems, the agricultural production methods applied, the products produced, the scope of public land, the operation and income of the lands, the right of use, and the legal status of the public officials and farmers who cultivate the land. The most important similarity between the public land systems of ancient Mesopotamia and the Ottoman State is the share of public lands in total lands. In both systems, public land constituted a significant portion of the total land area. However, significant differences were also observed. The most important of these is that while most of the public lands in Ancient Mesopotamia were directly operated by state officials, in the Ottoman State they were operated by the subjects, and the state did not directly intervene in production. In addition, both systems reflected the characteristics of their own geography, such as irrigated and dry farming.

Keywords: Ottoman, ancient Mesopotamia, public land system, timar, ilkom.

Eski Mezopotamya ile Osmanlı Kamu Arazi Sistemlerinin Mukayesesi

Süreç

Geliş: 11/04/2025

Kabul: 11/08/2025

Jel Kodları: N35, N55, P51

License

This work is licensed under
Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International
License International License

ÖZET

Osmanlı kamu arazi sistemi, tarihî süreklilik içerisinde Bizans'ın yanı sıra kendinden önceki Türk ve İslam devletleriyle mukayese edilmiştir. Bunlarla birlikte Osmanlı kamu arazi sisteminin oluşumunu sağlayan kaynaklardan birinin de Eski Mezopotamya olduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı ile Eski Mezopotamya arasındaki ilişkiye dair yeterli çalışma yapılmamıştır. Bu makalede Eski Mezopotamya ile Osmanlı'daki kamu arazi sistemleri mukayese edilmiş ve aralarındaki benzerlik ve farklılıklardan değişim ve süreklilik ilişkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu mukayese için karşılaştırmalı tarihsel yöntemin yanı sıra Annales Okulu'nun tarihsel analiz yönteminden faydalanılmıştır. Bu mukayese; ilgili sistemlerin ortaya çıkış biçimleri, uygulanan tarımsal üretim yöntemleri, üretilen ürünler, kamu arazisinin kapsamı, arazilerin işletilmesi ve geliri, kullanım hakkı, araziyi işleyen kamu görevlilerinin ve çiftçilerin hukuki durumu açılarından yapılmıştır. Bu mukayesenin sonucunda, temelde tarıma dayalı bir ekonomik sistemden kaynaklanan benzerlik veya sürekliliğin yanı sıra ciddi farklılıklar olduğu görülmüştür. Eski Mezopotamya ile Osmanlı kamu arazi sistemleri arasında birbirine benzeyen niteliklerin en önemlisi, toplam araziler içerisindeki kamu arazilerinin payıdır. Her iki sistemde de kamu arazisi, toplam arazinin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Buna karşın belirgin farklılıklar da görülmüştür. En önemli farklılık, Eski Mezopotamya'da kamu arazilerinin büyük kısmı doğrudan devlet görevlileri tarafından işletilirken Osmanlı'da reaya tarafından işletilmiş, devlet üretime doğrudan müdahale etmemiştir. Ayrıca her iki sistem, sulu ve kuru tarım gibi kendi coğrafyalarının karakterini yansıtmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, eski Mezopotamya, kamu arazi sistemi, timar, ilkom.

Giriş

Tarihî olaylar, değişim ve sürekliliği içinde barındırır. Her bir olay tarihte kendine has niteliklerle var olur ama aynı zamanda değişmeyen birtakım kalıpları da yineler. Birincisi konjonktür, ikincisi de yapı olarak ifade edilir. Tarih disiplini, zamanın akışı içerisinde olgudaki farklılaşmaların yanı sıra benzerlikleri de tespit etmeye çalışır. Tarihî olgular ancak bu iki boyutuyla ele alındığında hakkıyla kavranmış olur (Burke, 1994: 15).

Osmanlı kamu arazi sistemi, tarihî süreklilik içerisinde Bizans'ın yanı sıra kendinden önceki Türk ve İslam devletleriyle mukayese edilmiştir ve Osmanlı tarihçiliği, çoğunlukla bu iki mukayese ekseninde kalmıştır (Köprülü, 1981: 130). Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin üzerinde kurulduğu coğrafyanın ve bu coğrafyada yaşayan insan unsurunun, söz konusu devletlerden çok daha eski bir tarihi vardır. Bu tarihe bakıldığında hemen ilk planda bütün ihtişamıyla karşımıza çıkan, Eski Mezopotamya'dır.

Sümerce ve Babilce gibi Eski Mezopotamya dillerinin 19. yüzyılda çözümlenmesi ve bu döneme ilişkin arkeolojik araştırmaların çoğalmasıyla birlikte dünya tarihi yeniden yazılmıştır. Eski Mezopotamya, yazının icadı nedeniyle medeniyetin beşiği olarak kabul edilmiş ve medeni kurumların gelişimi, bu dönemden başlatılarak analiz edilmiştir. Eski Mezopotamya, dünya tarihine ilişkin pek çok konuda kaçınılmaz olarak bir başlangıç noktası olmuştur. Ancak Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda aynı tutumun sürdürüldüğü, yani Eski Mezopotamya ile yeterince ilişkilendirildiği söylenemez.

Eski Mezopotamya ile Osmanlı arasındaki değişim ve sürekliliğe dikkat çeken çalışmalar, dolaylı da olsa 1960'lı yıllarda yapılan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmalarında ortaya çıkmıştır (Divitçioğlu, 2010: 19). Bu çalışmalarda ideolojik perspektif fazlasıyla ön planda tutulmuş ve Osmanlı'daki sistemin ne olduğunu tarihî perspektiften anlama çabası yerine, ideolojik kabulleri Osmanlı üzerinden ispatlama gayreti baskın çıkmıştır. Söz konusu perspektifin dışında yapılan çalışmalar ise bir elin parmağını geçmeyecek düzeydedir. Eski Mezopotamya ile Osmanlı kurumları arasındaki ilişkiye dair ayrıntılı ve kapsamlı çalışmaların yeterince yapılmamış olması, büyük bir boşluğa işaret etmektedir.

Eski Mezopotamya ile Osmanlı'daki kamu arazi sistemini karşılaştırarak değişim ile süreklilik ilişkisini tespit etmek, bu makalenin başlıca amacıdır. Böylesi bir mukayesenin, hem Osmanlı hem de Eski Mezopotamya hakkında yeni perspektifler sunması ve daha bütüncül bir tarih yorumu sağlaması beklenebilir.

Mukayese yapılan dönemler, Eski Mezopotamya için MÖ üçüncü bin yıl ile MÖ ikinci bin yılın ilk dört yüzyıldır. MÖ üçüncü bin yılın ilk yarısı, Erken Hanedanlar dönemi olarak bilinir ve özellikle bu dönemin sonlarında klasik devlet formu ve dolayısıyla kamu arazi sistemi ortaya çıkmıştır. Üçüncü bin yılın ikinci yarısında yazılı kayıtlar çoğalmış, kanunnameler yayınlanmaya başlamış ve bu kanunnameler içinde MÖ ikinci bin yıldaki Eski Babil dönemine ait Hammurabi Kanunları ayrı bir yer edinmiştir. Bu mukayese için Osmanlı'daki sistemin dikkate alındığı zaman dilimi ise yaklaşık olarak 1300-1600 yılları arasında kapsayan klasik dönemdir (İnalçık, 2003: 28). Klasik kamu arazi sistemi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren dönüşmeye başlamış ve bu nedenle mukayesenin dışında bırakılmıştır.

Yöntem

Osmanlı ile Eski Mezopotamya kamu arazi sistemlerinin mukayesesinin yapılmasında öncelikle tarihsel karşılaştırmalı yöntemden faydalanılmıştır. Bu yöntem, Weber ve Marx gibi sosyal bilimlerin kurucu isimleri tarafından benimsenmekle birlikte Alman Tarihçi Okulu'nda da güçlü temsilciler bulmuştur. Bu yöntemde tarihsel bir olgu, farklı zaman ve mekânlardaki benzer olgularla karşılaştırılarak incelenmektedir. Böylece aynı başlık altında toplanan olgular arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilerek incelenen olgunun ayırt edici nitelikleri belirlenmektedir (Weber, 2012: 103). Bu çalışmada tarihsel karşılaştırmalı yöntemin tipik bir uygulaması yapılacak ve araştırılan iki sistemin benzerlik ve farklılıkları tespit edilerek aralarındaki ilişkinin niteliği belirlenmeye çalışılacaktır.

Konunun araştırılmasında Annales Okulu'nun tarihsel analiz yöntemine de başvurulmuştur. Annales Okulu'yla birlikte tarihin ilgi alanı, siyasi olaylardan toplumsal olaylara, büyük liderlerden sıradan insanlara kaymıştır. Tarihe bir bütün olarak bakılması gerektiği benimsenmiş ve siyasi faktörlerin yanı sıra ekonomik, sosyal, kültürel, demografik, coğrafi unsurlar da dikkate alınmıştır (Burke, 1994: 15). Bu okulun önemli isimlerinden Braudel, toplumsal değişimin farklı hızlarda gerçekleştiğini belirterek üç farklı değişim katmanının veya tarihsel yapının olduğunu vurgular. Ona göre bu katmanlar yapısal tarih (histoire structurelle/longue durée), konjonktürel tarih (histoire conjonctuelle) ve olayların tarihi (histoire événementielle)dir. Değişimin neredeyse fark edilmediği ve coğrafi şartların etkin olduğu yapısal tarihte sürekli yinelenmeler ve tekrarlar vardır. Buna karşın konjonktürel tarih, devletleri ve ekonomik sistemleri konu edinir ve bu düzlemde değişim yavaş olmakla birlikte yine de fark edilebilmektedir. Olaylar tarihi ise olayların ve kişilerin tarihidir ve bu alanda sürekli bir değişim vardır (Braudel, 2014: 12). Annales Okulu'nu takip ederek iki ekonomik sistemin karşılaştırılmasında coğrafi ve siyasi faktörlerin yanı sıra diğer unsurlar da göz önünde bulundurulmuştur. Bununla birlikte üç farklı tarihsel katmandan özellikle ekonomik sistemler gibi değişimin ağır olduğu konjonktürel tarihe odaklanılmıştır.

Literatür

Antik Mezopotamya ile Osmanlı'daki kamu arazi sistemleri arasında kurulan ilişki, dolaylı da olsa ilk olarak ATÜT tartışmalarında ortaya çıkmıştır. ATÜT kavramı, Marx'ın eserlerinde yer almış ve ilkel toplumdan çıkış tarzlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Marx'a göre Avrupa, ilkel toplumdan köleci üretim tarzına geçerken Doğu toplumları ATÜT'e geçiş yapmıştır. ATÜT diye tanımlanan sistem, merkezî iktidara dayalı, üretim araçlarının yani toprağın mülkiyetinin devlette olduğu ve toplumun devlet tarafından genelleştirilmiş köleliğe mahkûm edildiği bir üretim tarzıdır. Buna yol açan ise Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan çöllerle kaplı coğrafi şartlardır (Marx, 1976: 20).

Osmanlı'daki ekonomik sistemi tanımlamaya yönelik 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkan tartışmalarda S. Divitçioğlu ve M. Sencer gibi isimler, Osmanlı'da uygulanan sistemin ATÜT olarak tanımlanması gerektiğini öne sürmüş ve bu sistemin temellerinin Eski Mezopotamya'da bulunduğunu iddia etmişlerdir (Divitçioğlu, 2010: 84). Aynı tartışmalarda feodalizm tezini savunanlar da Osmanlı'daki sistemin tarihî temelleri olarak Eski Mezopotamya'ya müracaat etmiştir (Berktaş, 1989: 157). Bu çalışmalar, Marksist tarih tezinin farklı yorumlarının ispatı ekseninde yürümüş ve Osmanlı, bir anlamda bu amaca hizmet eden bir araç konumuna dönüştürülmüştür.

Eski Mezopotamya ile Osmanlı arasında doğrudan ilişki kuran tek araştırmayı, C. Günbattı kaleme almıştır. Günbattı, "Eski Babil Devrinde Timar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler" adlı makalesinde konuyu incelemiştir. Ona göre "bir çeşit timar veya zeamet anlamında kabul edilmiş olan ilkum" sistemi, "Osmanlılar'daki dirlik (timar) müesseselerinin prototipi" (Günbattı, 1991: 2) sayılabilir. Günbattı, iki sistem arasındaki benzerliğe temas etmekle birlikte sadece Babil'deki ilkum sistemini incelemiş, Osmanlı'daki dirlik sistemiyle açık bir mukayese yapmamıştır. Ayrıca konuyu sadece Babil dönemi ve ilkum sistemiyle sınırlandırmıştır. Babiller öncesinde en az bin yıllık Sümerler dönemi vardır ve Babil sistemi, nihayetinde Sümerlere dayanmaktadır. Ayrıca Babil'de ilkum dışında başka kamu arazi türleri de vardır ve sistemin anlaşılabilmesi için diğer türlerin de dikkate alınması gerekir. Makalesi önemli olmakla birlikte bu tür sınırlamalar, kamu arazi sisteminin bütüncül bir mukayesesini vermemekte ve daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu makale, bu ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve açık bir mukayesenin ötesinde hem zaman hem de sistem boyutunda daha kapsamlı ve dolayısıyla daha bütüncül bir mukayese yapma amacındadır.

Eski Mezopotamya Kamu Arazi Sistemi

Kamu arazi sistemi, öncelikle kamunun, yani devletin varlığını gerektirir. Kamu arazi sisteminin oluşumu, devletin ortaya çıkışı ve gelişiminin bir sonucudur. Devlet ise Heywood'a göre "toplumdaki tüm diğer grup ve organizasyonların üzerinde en üst otorite" veya M. Weber'in ünlü tanımına göre, "belirli bir toprak parçasında meşru fizikî güç kullanma tekeline sahip olduğunu (başarıyla) iddia eden insan organizasyonudur." (Heywood, 2018: 92).

Devletin ortaya çıkışına ilişkin başlıca üç teoriden bahsedilebilir. Birincisi Hobbes'a ait doğal durum, ikincisi savaş, üçüncüsü de temel hizmetleri karşılamak veya Eski Mezopotamya özelinde sulama sistemlerinin organizasyonu teorileridir (Heywood, 2015: 29; Khazanov, 2015: 87; Pollock, 2017: 48). Eski Mezopotamya'da devletin oluşumu açısından bu teorilerin hepsinin farklı zaman ve bileşimlerde geçerli olduğu söylenebilir. Ancak kamu arazilerinin ortaya çıkışı bakımından temel hizmetlerin karşılanması veya Eski Mezopotamya için sulama sistemlerinin organizasyonu, ağırlıklı bir yere sahiptir. Çünkü sulama sistemleri oluşturmak ve bunu idare etmek, bireysel çabanın ötesinde toplumsal bir organizasyonu veya üst otoriteyi gerektirmiştir. Bu otoritenin giderlerini karşılamak amacıyla bazı arazilerin geliri veya mülkiyeti üst otoriteye bırakılmıştır. Böylece kamu arazi sistemi, MÖ dördüncü binyılda başlamakla birlikte MÖ üçüncü binyılda belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Eski Mezopotamya'da kamu arazisinin ortaya çıkış biçimlerinden biri de satın almadır. Söz konusu dönemde soyut veya kişilerden bağımsız bir devlet anlayışı henüz gelişmemiştir ve bu nedenle şehrin beyi veya devlet başkanı ile devlet, aynı anlama gelebilmiştir. Şehir beyi, özel mülkiyette bulunan arazileri satın alarak kamu arazi stokunun artmasını sağlamıştır. Bu tür arazi satın alımına yönelik çok sayıda örnek bulunmaktadır ve bunlardan birini Sargonik döneme ait Maniştusu Dikilitaşı oluşturmaktadır. Sultan Maniştusu, satın aldığı araziye ilişkin bilgileri, kendi adıyla anılan dikilitaşa kaydetmiştir. Dikilitaşa yer alan bilgilere göre söz konusu araziden yüz doksan kişi geçimini sağlamaktadır (Wilcke, 2003: 105). Akadlı I. Sargon da büyük miktarlarda arazi satın almıştır. Pek çok çivi yazılı belge, şehir beylerinin arazi satın almalarına yer vermiştir (Ellickson ve Thorland, 1995: 364).

Eski Mezopotamya'da incelenen dönem boyunca çoğunlukla şehir devletlerinin hüküm sürmesi, her şehirde uygulanan kamu arazi sistemlerinin birbirinden çeşitli düzeylerde farklılaşmasını sağlamıştır. Akadlar ve Hammurabi zamanındaki Eski Babil, bütün bölgeye hâkim olsa da bu hâkimiyet nispeten kısa sürmüş ve bu dönemlerde de kamu arazi sistemi tekdüzelikten uzak olmuştur. Buna rağmen Eski Mezopotamya'daki arazi sistemlerini ortak nitelikler üzerinden sınıflandırma imkânı bulunmaktadır.

Eski Mezopotamya'da hem Sümerler hem de Eski Babil dönemindeki kamu arazilerini, aralarında birtakım farklılıklar ve zamanla değişimler olabilmekle birlikte, üçe ayırmak mümkündür (Benati ve Lecompte, 2021: 67). Bunların birincisi Sümerler döneminde niğ₂-en-na ve Eski Babil döneminde biltu denilen arazilerdir. Sümerce niğ₂-en-na; mülkiyet, gayrimenkul, emtia, arazi gibi anlamlara gelen "niğ₂" ile vali, sultan veya devlet anlamına gelen "en" ve iyelik eki olan "na" hecesinin birleşimiyle meydana gelmiştir (Halloran, 2006: 199) ve kamu arazisi olarak tercüme edilebilir. Eski

Babil’de ise “yük, ölçü birimi, verim, kira, haraç” (Black vd., 2000: 44) gibi anlamlara gelen biltu kavramıyla karşılanmıştır. Biltu kavramı hem edilen geliri hem de bu gelirin elde edildiği araziyi tanımlamıştır. Bu sistemlerde kamu yöneticileri, kamu arazisini kamu personeliyle işlemekte ve elde edilen gelir, üretim maliyetleri düşüldükten sonra kamu hazinesine aktarılmaktadır. Bu arazilerde çalışan kamu personeline Eski Babil döneminde gelir taşıyıcıları anlamında “naşi bilti” denilmiştir. Bunlara, emeklerinin karşılığı olarak belirli ücretler ödenmiştir (Ellis, 1976: 167).

Kamu arazi sisteminin ikincisi ise Sümercede “tahsis edilen yiyecek bölümü, (günlük) tayın, erzak, geçimlik tarla arsası, vergi tahsisi” gibi anlamlara gelen šuku kelimesiyle ifade edilmiş ve bu tür arazi tahsis edilen kişilere de šukudabs-ba denilmiştir (Halloran, 2006: 270). Aynı arazi türü Eski Babil döneminde ilkum olarak adlandırılmıştır. İlkum kavramı, hem tahsis edilen araziye hem de bunun karşılığında yükümlülük altına girilen hizmeti ifade etmiştir. Ayrıca šukussu, šibšu ve eqil kurummatim kavramları da aynı arazi türünü veya hizmeti ifade etmek için kullanılmıştır (Ellis, 1976: 167).

Šuku veya ilkum sisteminde belirli araziler, devletin ihtiyaç duyduğu başta piyade (ayak eri/redüm), avcı (balıkçı/bâ’irum) ve çiftçi (vergi mükellefi/nâsi biltim) olmak üzere çeşitli görevlilere ücret mukabili verilmiştir. Hizmet sahipleri, devletten aldıkları araziye ya bizzat kendileri işletmiş ya da kiraya vererek kira gelirinden faydalanmıştır. Hammurabi Kanunları, ilkum arazisinin kiraya verilebileceğine dair herhangi bir hüküm içermemekle birlikte çeşitli vesikalar, bu arazilerin kiraya verilebileceğine işaret etmektedir (Günbattı, 1991: 7).

Šuku/ilkum arazisi, basit bir kiracılıktan farklı olarak bazı haklar içermektedir. Bunlardan en önemlisi, kalıtsal olması, yani babadan oğula geçmesidir. Bu nedenle šuku/ilkum arazileri nesiller boyu aynı aile üyeleri tarafından işletilebilmiştir. Ayrıca geçerli bir sebep olmadıkça kullanıcısının elinden alınmamıştır (Cripps, 2007: 103). Nitekim Hammurabi Kanunları’nın 27. maddesi, savaşta esir düşen piyade (asker, redüm) ve avcılarının (balıkçı, bâ’irum) ilkum arazisinin başkasına verileceğini, fakat esaretten kurtulup geldiğinde kendisine iade edileceğini belirtir. Aynı kanunların 28-29. maddeleri, eğer söz konusu askerin oğlu varsa, esaret sırasında arazinin başkasına değil oğluna verileceğini, oğlu çocuk yaştaysa arazinin üçte birinin annesine verileceğini ifade eder (Tosun ve Yalvaç, 1989: 187). Bu kanun maddeleri, šuku arazisi üzerinde hizmet sahiplerinin ve ailesinin öncelikli hakkı olduğunu göstermektedir.

Šuku/ilkum arazisinin kullanım hakkı kamuya hizmet verenlerde olsa da üst mülkiyeti devlete aittir ve bu nedenle satış gibi bazı özel mülkiyet işlemlerine kapalıdır. Hammurabi Kanunları’nın 36-38. maddelerinde bu hususa değinilmiş ve ilkum arazilerinin satılamayacağı ifade edilmiştir. Bu arazi eğer bir şekilde satıldıysa bu işlemin hükümsüz olacağı ve herhangi bir bedel ödemedi eski durumuna geri döneceği belirtilmiştir. Hizmet yükümlülükleri, bu arazileri satamayacağı gibi karısına ve kızına hediye edemez ve borcu için veremez (Tosun ve Yalvaç, 1989: 188).

İlkum arazileri ile ilkum hizmeti birbirinden ayrılabilir. İlkum arazileri, kamu mülkiyetindedir ve hizmet karşılığında verilir, ancak özel mülkiyette olan bazı araziler de ilkum hizmetine tabi olabilir. Hammurabi Kanunları’nın 40. maddesinde naditum (rahibe), tüccar ve başka bir yükümlünün, ilkum hizmetine tabi araziye satabileceğini fakat araziye satın alanın hizmet yükümlülüğünü üstleneceğini belirtir (Tosun ve Yalvaç, 1989: 189). İlgili kanun, ilkum hizmetinin, mülkiyet biçimiyle doğrudan ilgili olmadığını veya mülkiyet biçiminden bağımsız olarak var olduğunu gösterir.

İlkum arazileri, devlet tarafından verilen ve isihtum denilen bir belgeyle tahsis edilmektedir. Sultan tarafından yazılan bir mektupta “(Ellerindeki) tahsis belgelerine (isihtişunu) göre tarlayı derhal onlara veriniz.” cümlesi bunu doğrulamaktadır (Günbattı, 1991: 1).

İlkum arazileriyle ilişkili redüm, bâ’irum ve naşi bilti gibi görevliler, feodalizmdeki gibi toprağa bağlanmamış, hukuken özgür kişilerdir. Hammurabi Kanunları’nın 30. maddesi, tahsisi yapılan kamu arazisinin terk edilmesi durumunda araziye bir başkası üç yıl boyunca işler ve bu kişi kamusal yükümlülüklerini yerine getirirse, aradan üç yıl geçtikten sonra ilgili kişinin geri dönüp araziye isteyemeyeceğini belirtir. Ancak bir sonraki madde, ilgili sürenin üç yıl değil de bir yıl olması durumunda arazisini geri alabileceğini ifade eder (Tosun ve Yalvaç, 1989: 188). Bu durum, emeğin toprağa bağlanmadığını, bilakis arazi tahsisinin bir imkân ve tercih konusu olduğunu gösterir.

Kamu arazilerinde çalışanlar, tapınak ekonomisi teorisinde iddia edildiği gibi (Selz, 2010: 282) tapınak kölesi değil, özgür kişilerdir. Bunlar, kamu görevinde çalışıp çalışmamakta özgür oldukları gibi özel mülk sahibi olabilmekte, hatta köle bile edinebilmekte ve özel hukuk işlemleri yapabilmektedir. Hammurabi Kanunları’nın 39. maddesi, kamu görevlilerinin tarla, bahçe ve ev gibi gayrimenkullere sahip olabileceğini ve bunlar üzerinde rehin vermek gibi özel hukuk işlemleri yapabileceğini vurgular (Tosun ve Yalvaç, 1989: 188). Söz konusu görevlileri tapınak kölesi olarak kabul edenler, kölelerde olduğu gibi, bunlara standart bir tayın verildiğini iddia ederler. Ancak çalışanlara, yapılan işin niteliğine göre çeşitlendirilmiş ücretler verilmiş ve ücretler, asgari geçim düzeyinin üzerinde tutulmuştur (Steinkeller, 2015: 9).

Eski Babil’de “geçim tarlası” anlamına gelen eqil kurummatim denilen ayrı bir arazi kavramı da bulunmaktadır. Bu araziler, Hammurabi Kanunları’nda yer almamakla birlikte ilkum sistemi içerisinde değerlendirilebilir. Devletin ihtiyaç duyduğu çiftçilik, çobanlık, dokumacılık, demircilik, duvarcılık, gemicilik ve taşımacılık gibi hizmetlerin alımı karşılığında “geçim tarlası” (eqil kurummatim) verilmiştir. İlkum arazisinin devir şartları kanunlar tarafından belirlenmişken eqil kurummatim’in devri sadece bir idari emirle gerçekleşmiştir. Eqil kurummatim, bizzat işletilebileceği gibi üçüncü kişilere de kiralanabilmiştir (Günbattı, 1991: 8).

Kamu arazi sisteminin üçüncüsü ise Sümerce apin-la₂, Babilce eqil biltim diye adlandırılan kiralık arazilerden oluşmuştur. Bunlar gelir elde etmek amacıyla özel kişilere, genellikle bir yıllık sürelerle kiralanmıştır. Bu arazileri kiralayan girişimciler, arazinin işlenmesi için gerekli tohumu, aletleri, hayvan gücünü ve işçileri kendisi istihdam etmiş, hangi ürünü

üreteceğine yine kendisi karar vermiştir. Devlete ödenen kira bedeli, maliyetler çıktıktan sonraki gelirin üçte biri veya yarısı kadardır. Kira da dâhil maliyetler ile elde edilen ürünün satış geliri arasındaki fark, girişimcinin kârını oluşturmuştur (Ellis, 1976: 167).

Her bir arazi sisteminin, toplam kamu arazileri içindeki payına ilişkin tahmin yapabilmek kolay değildir, çünkü bu oran hem dönemden döneme hem de şehirden şehire farklılık gösterebilmiştir. Üstelik konuyla ilgili arşiv kaynakları da ancak dolaylı veriler sunmaktadır. Bununla birlikte Renger tarafından konuya ilişkin bir tahmin yapılmıştır. Ona göre Eski Babil döneminde biltu arazisi yüzde 67, ilikum arazisi yüzde 25 ve kiralık araziler de yüzde 8'lik bir orana sahiptir. Renger, aynı oranın Sümerler döneminde veya MÖ üçüncü binyılda da geçerli olabileceğini düşünmektedir (Renger, 1995: 285).

Osmanlı Kamu Arazi Sistemi

Osmanlı'nın son dönemlerinde yayınlanan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi, yüzyılların birikimini yansıtarak Klasik Dönem'deki arazi türlerine de ışık tutmaktadır. Bu kanunnamede arazi-î memlûke, arazi-i mir'îye, arazi-i mevat, arazi-i mevkufe ve arazi-i metruke olmak üzere beş farklı arazi türünden bahsedilse de bunları özel ve kamu olarak iki sınıfa indirgemek mümkündür (Yazıcı, 2014: 456).

Arazi-î memlûke denilen özel mülkiyetteki araziler, sulu tarımın yapıldığı Mezopotamya ve Mısır başta olmak üzere Osmanlı veya Selçuklu hâkimiyetinden önce Müslüman olan bölgelerde yaygındır. Bu bölgeler, salyaneli eyaletler olarak adlandırılır ve gelirleri, iltizam sistemiyle toplanır. Anadolu'da malikâne-divani sisteminin geçerli olduğu araziler de özel mülkiyettir. Bununla birlikte kamu mülkiyetinin geçerli olduğu eyaletlerde şehir merkezlerindeki arsalar ve bahçeler de özel mülkiyete tabidir (Barkan, 1980: 128).

Osmanlı'nın merkez coğrafyasını oluşturan Anadolu ve Balkanlar'da ise mirî arazi veya kamu arazisi yaygındır. Mirî mülkiyet, çift sürülen ve tahıl ekimi yapılan bölgelerde geçerlidir. Bir arazide çift sürülmeye başlandığında mirî mülkiyete geçer ve mirî arazide sadece tahıl ekimi yapılır, bahçecilik yapılamaz (Cin ve Akylmaz, 1995: 258). Mirî arazilerin yaygın olduğu Anadolu ve Balkanlar, aynı zamanda kuru tarım yapılan bölgelerdir.

Osmanlı, mirî mülkiyeti Anadolu Selçuklularından devralmış ve aynı sistemi Balkanlarda da uygulamıştır. Kanunnamelerde "Hîn-i fetihde ne öşriyye ve ne de haraciyye kılınıp temlik olunmuştur; arz-ı mirî demekle maruftur" cümlesi, mirî mülkiyetin, Anadolu'nun fethiyle oluştuğunu ifade etmektedir (Turan, 1980: 131). Bir bölgenin savaşla ele geçirilmesi, önceki döneme ait özel mülkiyet haklarının lağvedilip yeni haklar tesis edilmesine imkân vermiştir.

Osmanlı ekonomik ve idari yapısının temelini tımar sistemi olduğu söylenebilir. Anadolu ve Balkanlarda geçerli olan tımar uygulaması, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren görülmüştür. Osman Bey, çeşitli arazileri askerlere tımar olarak vermiş ve bunun uygulamasına ilişkin birtakım ilkeler belirlemiştir. Bunlar arasında tımarın, sahibinin elinden haklı bir gerekçe olmadan alınmaması ve tımar sahibinin ölmesi durumunda tımarın oğluna verilmesi, başta gelmektedir (Cin ve Akylmaz, 1995: 243).

Mirî arazideki dirlikler, elde edilen gelire göre tımar, zeamet ve has olarak üçe ayrılmıştır. Yıllık geliri 3 ile 20 bin akçe arasındaki dirliklere tımar, 20 bin ile 100 bin arasındakilere zeamet ve 100 binden fazla geliri olanlara da has denilmiştir. Tımar, ordunun alt kademesini oluşturan sipahilere (atlı askerlere), zeamet orta kademeli, has ise beylerbeyi ve sancakbeyi gibi üst kademeli yöneticilere tahsis edilmiştir (Tabakoğlu, 2017: 203).

Tımarlar, işlevlerine göre eşkincili, mustahfız ve hademe tımarları olarak üçe ayrılmıştır. Eşkincili tımarlar, savaş zamanında sefere giden sipahilere, mustahfız tımarlar kale muhafızlarına ve hademe tımarları ise saray hizmetlerinin yanı sıra cami, tekke, vakıf gibi sosyal hizmetlere tahsis edilmiştir (Tabakoğlu, 2017: 316).

Tımarlar, kılıç yeri ve terakki olmak üzere iki kısımdan oluşmuştur. Kılıç yeri sabittir ve babadan oğula geçmiş, ancak terakki kısmı, sipahinin başarılarına göre artabilmiş ve ölümünden sonra oğluna geçmemiştir. Sipahi sefere katılmadığında veya cinayet gibi suçlar işlediğinde tımarı elinden alınabilmiştir (İnalçık, 2009: 157).

Tımar sisteminde mirî mülkiyetin işlenmesinden elde edilen gelirler, taşra ordusunun finansmanında kullanılmıştır. Böylece kamu gelirlerinin önemli bir kısmı, merkezi hazineye uğramadan doğrudan mahallinde değerlendirilmiştir. Tımar sistemi, bir anlamda üretim ile güvenliğin doğrudan ilişkilendirilmesidir (Cin ve Akylmaz, 1995: 262). Temel üretim faktörünün tarım ve devletin öncelikli işlevinin güvenlik olduğu dönemlerde böylesi bir ilişkilendirme, işlem maliyetlerini düşüren veya dara kayıplarını en aza indiren bir sistemdir.

Tımar arazisi, çoğunlukla işletilmek üzere reaya bırakılmış, bazı durumlarda ise ortakçı kullar aracılığıyla işletilmiştir. Sipahi, hassa çiftliğinin bütün gelirini ve reaya çiftliğinin ise kanuni vergilerini almıştır. Köylüden alınan vergiler arasında öşür ve çift resmi başta gelmektedir.

Öşür, yüzde on anlamındadır ve tarımsal ürünlerden alınan başlıca vergidir. Buğday ve arpa gibi tahıllardan alınan öşür, sipahinin nakliye ve tahsilat masraflarına karşılık alınan salarîye ile birlikte 1/8 veya yüzde 12,5 oranındadır. Çift resmi ise bir çiftliğe sahip olan köylüden sabit bir miktarda alınmıştır. Fatih Kanunnamesi'nde 22 akçe olarak belirlenen bu vergi, genellikle bir Osmanlı altını düzeyindedir ve enflasyon karşısında nominal değeri zamanla artış göstermiştir. Çift resminin karşılığı olarak Hristiyan tebaadan ise ispençe alınmıştır (İnalçık, 2009: 195).

Osmanlı tebaasını, feodalizmdeki serfe benzeten yaklaşımlar olmakla birlikte Osmanlı tarihçilerinin ağırlıklı görüşü, toplumun özgür kişilerden oluştuğudur. Devletin toplum ile temas noktasını oluşturan sipahi, tımar arazisinin sahibi olmadığı gibi reaya üzerinde de benzeri bir yetkiye sahip değildir. Reaya, şeri hukuka tabi olarak herhangi bir uyumsuzluk

durumunda şeri mahkemelerde yargılanır ve mahkeme kararı olmadan cezalandırılmaz. Sipahi, reayayı, kanunlarda belirlenmeyen herhangi bir yükümlülük altına sokamaz. Reayanın en önemli yükümlülüklerinden biri vergi vermektir ve bu yükümlülüğün her bir ayrıntısı kanunlarla belirlenmiştir. Bunun dışındaki bir uygulama, kanunlara aykırılık teşkil eder ve sipahiyi sorumluluk altına sokar. Kısaca reaya özgürdür ve temel hakları hukuk tarafından korunmuştur (Cin ve Akyılmaz, 1995: 384).

Değerlendirme ve Tartışma

Eski Mezopotamya ile Osmanlı kamu arazi sistemleri hakkındaki genel bilgilerden sonra bu sistemler mukayese edilebilir. Bu mukayese; ortaya çıkış biçimleri, kamu arazisinin kapsamı, uygulanan tarımsal üretim yöntemleri, üretilen ürünler, arazilerin işletilmesi ve geliri, arazinin kullanım hakkı, araziyle ilişkili kamu görevlilerinin ve araziyi işleyen çiftçilerin hukuki durumları açısından yapılabilir.

Ortaya Çıkış Biçimleri

Kamu arazi sistemleriyle ilgili en önemli farkın, ortaya çıkış biçimleri olduğu söylenebilir. Eski Mezopotamya'da kamu arazi sistemi, devletin gelişimiyle paraleldir. Devletin ortaya çıkış nedenleri iç asayiş, dış güvenlik ve ortak ihtiyaçlar olarak üç başlık altında toplanabilir. Devletin gelişimiyle birlikte finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla birtakım araziler kamu mülkiyetine alınmış ve gelirinden faydalanılmıştır. Söz konusu nedenler, diğer toplumlardaki devlet oluşumlarında da görülebilir ancak Eski Mezopotamya'yı farklı kılan, sulama sistemlerinin organizasyonudur. Özellikle ilkbaharda gerçekleşen nehir taşkınlarını kontrol altına alacak kanalları ve nehir suyunu biriktirecek depoları inşa etmek, bireysel çabanın ötesinde toplumsal organizasyonu gerektirmiştir. Bu organizasyon ve bunun finansmanı, kamu arazilerinin varlığını gerekli kılmıştır. Bununla birlikte devlet başkanlarının arazi satın almaları da önemli bir rol oynamıştır. Devlet başkanlarının kişisel veya kamusal kaynakları kullanarak arazi satın almaları, kamu arazi mülkiyetinin genişlemesini sağlamıştır.

Eski Mezopotamya için söz konusu olan sulama sistemlerinin organizasyonu ve devlet başkanının satın almaları, Osmanlı için geçerli değildir. Osmanlı'da kamu arazi mülkiyetinin sulama sistemleriyle ilgisi yoktur. Sulu tarımın geçerli olduğu Mısır ve Mezopotamya, Osmanlı hâkimiyetine 16. yüzyılda girmiştir. Ancak Osmanlı'daki kamu arazi sistemi, bu tarihten önce Anadolu ve Balkanlarda ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Osmanlı'daki kamu arazi mülkiyetinde devlet başkanlarının veya sultanların satın almalarının da belirgin bir payı yoktur. Bunun tek istisnası, Hamitoğulları Beyliği'nin bir kısım topraklarının satın alınmasıdır.

Eski Mezopotamya'dan farklı olarak Osmanlı'da kamu arazi mülkiyetinin temel nedeni fetihtir. Büyük Selçukluların fethi, Anadolu topraklarının kamu mülkiyetine alınmasını sağlamış ve Osmanlı da aynı sistemi sürdürmüştür. İlerleyen yıllarda feodal mülkiyetin yaygın olduğu Balkanlarda da fetihle birlikte kamu arazi sistemi uygulanmıştır (Witteck, 1995: 29).

Osmanlı, ele geçirdiği bütün toprakları kamu mülkiyetine almamıştır. Mirî mülkiyet sistemi, fetih öncesinde gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu Anadolu ve Balkanlar gibi bölgelerde uygulanmıştır. Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde veya salyaneli eyaletlerde özel mülkiyet sistemi devam etmiştir.

Kamu Arazisinin Kapsamı

Kapsam açısından mukayese edildiğinde Osmanlı'daki sistem, salyaneli eyaletler haricinde Anadolu ve Balkanlardaki arazilerde uygulanmıştır. Bunun bir istisnası olarak Anadolu'da malikâne-divani sisteminin uygulandığı bölgelerde mirî mülkiyet değil özel mülkiyet geçerlidir. Buna karşın Eski Mezopotamya'da kamu arazilerinin toplam araziler içindeki yeri veya kapsamı tam olarak bilinmemektedir. Bir başka ifadeyle toplam arazilerin ne kadarının kamu arazisi olduğuna dair elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Bunun temel nedeni, Eski Mezopotamya'ya ait veri kaynaklarının büyük kısmının kamu kurumlarına üretilmiş olmasıdır. Kamu kurumları, özel mülkiyete ait arazileri kaydetme ihtiyacı duymamış, çoğunlukla kamu mülkiyetine ilişkin olayların kaydını tutmuştur (Mieroop, 2004: 59). Bu nedenle kamu arazilerinin kapsamına ilişkin elimizde güçlü veriler bulunmamaktadır. Buna rağmen birtakım verilerden hareketle tahminler yapılabilmektedir. Bu tahminlerden birini Kramer yapmıştır. Kramer, Girsu arşivlerine ilişkin araştırmaların sonuçlarını analiz ederek söz konusu şehirdeki 3 bin km²'lik toplam arazinin sadece 500 km²'lik kısmının kamu arazisi olduğunu öne sürmüştür (Kramer, 2002: 107). Bütün Mezopotamya için genelleştirmek mümkün olmamakla birlikte, yanlışlanmaya açık bir tahmin olarak, Eski Mezopotamya'da kamu arazilerinin, toplam arazilerin yarısından daha azını oluşturduğu sonucuna varmak mümkündür.

Uygulanan Tarımsal Üretim Yöntemleri

Eski Mezopotamya kamu arazi sistemi, Fırat ve Dicle havzalarındaki tarım arazilerinde ortaya çıkmıştır. Bu arazilerin ayırt edici niteliği, sulu tarım yapılmasıdır. Nehirler, kanallar aracılığıyla kontrol altına alınmış ve bu sayede nehir suları tarımsal üretimde kullanılmıştır. Osmanlı'daki kamu arazi sistemi ise bunun tam tersidir, yani kuru tarım yapılan arazilerde geçerlidir. Kuru tarım veya sadece yağmur suyuna dayalı tarım yapılan ve tahıl üretimine hasredilen Anadolu

ve Balkanlardaki arazilerde mirî mülkiyet sistemi uygulanmıştır. Sulu tarım yapılan Mısır ve Mezopotamya, Osmanlı yönetimi altına girdikten sonra da mirî mülkiyet sistemine geçmemiştir.

Mukayese yapılan bu iki farklı ve hatta birbirinin zıddı kabul edilebilecek kuru ve sulu tarım sistemlerinde kamu mülkiyeti görülmüştür. Bu durum, kamu mülkiyetinin, tarımsal üretimin niteliğiyle, yani kuru veya sulu olarak yapılmasıyla doğrudan ilişkili olmadığını göstermektedir.

Üretilen Ürünler

Kamu arazilerinde üretilen ürünler açısından da mukayese yapılabilir. Osmanlı'da kuru tarım yapılan arazilerde mirî mülkiyetin geçerli olması, bu arazilerde üretimi yapılan buğday ve arpa gibi tahıl ürünlerinin kolay vergilendirilebilir olmasına bağlanmıştır. Nitekim tahıl, diğer ürünlere göre daha dayanıklıdır; aylar, hatta yıllar boyunca saklanabilir. Temel gıda maddesi olarak piyasada kolayca satılabilir, yani nakde çevrilebilir. Ölçülmesi kolaydır, herhangi bir ölçü kabının şeklini alacak kadar küçük ve dayanıklı tanelerden oluşmuştur. Ayrıca pek çok toplumda üretilmesi, mübadele edilebilmesini kolaylaştırmıştır. Aynı durum, sulu tarım yapılan ekonomiler için de geçerlidir. Bu ekonomilerde suyun kullanımı, ürün çeşitliliğini artırmakla birlikte temel gıda maddesi olarak tahıl ürünleri, önemini ve ağırlığını korumuştur.

Eski Mezopotamya'da devletin ortaya çıkışı, yumrulu bitkiler yerine tahılın yaygınlaşmasına bağlanmıştır. Şayet tahıl olmasaydı devletin ortaya çıkamayacağı öne sürülmüştür (Mayshary vd., 2020: 2). Bu hipoteze göre vergi olmazsa devlet de olmaz ve vergilendirilebilir kaynaklar yoksa vergi de elde edilemeyecektir. Eski Mezopotamya'da para olarak kullanılan varlıklar arasında tahıl ürünleri de vardır. Pek çok Eski Mezopotamya kanununda ölçü birimi ve mübadele aracı olarak gümüşün yanı sıra arpadan bahsedilmesi (Wray, 2002: 43), bunun göstergesidir. Osmanlı'da kamu mülkiyetindeki arazilerde ağırlıkla tahıl üretilirken Eski Mezopotamya'daki arazilerde tahılın yanı sıra diğer ürünler de üretilmiştir. Tahıl üretimi yönüyle aralarında benzerlik olduğu görülmektedir. Her iki kamu arazi mülkiyetinde de tahılın önemli bir yeri vardır.

Arazilerin İşletilmesi ve Geliri

Kamu arazilerinin işletilmesi ve gelirleri açısından ilgili sistemlerin alt türlerine bakmak gerekir. Sümerlerdeki niğz-en-na veya Eski Babil'deki biltu sistemlerinde kamu arazileri doğrudan kamu görevlilerince işletilmiş ve geliri hazineye aktarılmıştır. Osmanlı'da doğrudan kamu görevlilerince işletilen kamu arazileri bulunmamaktadır. Sadece bu sisteme benzetilebilecek bir durum, ortakçı kullar aracılığıyla işletilen arazilerdir. Özellikle hanedana ve yüksek rütbeli kamu görevlilerine tahsis edilen dirlikler olan hasarlarda ortakçı kullar üretimde kullanılmıştır. Geliri hazineye aktarılan arazi gelirleri ise padişah haslarıdır. Ancak padişah haslarının sadece belli bir kısmı ortakçı kullar aracılığıyla işletilmekte, önemli bir kısmı ise reaya tarafından kullanılmaktadır (Barkan, 1956: 241). Bu yönüyle niğz-en-na veya biltu sistemlerinin Osmanlı'da tam bir karşılığının olmadığı söylenebilir.

Eski Mezopotamya'daki diğer bir kamu arazi türü olan şuku/ilikum arazileri ise başta askerlik olmak üzere çeşitli hizmetler sunan kişilere, ücret mukabili olarak tahsis edilmiştir. Bu arazilerin işletme yetkisi ve geliri, hizmet sunan kamu görevlilerine aittir. Günbattı'nın da ifade ettiği gibi bu araziler, Osmanlı'daki tımar arazilerine oldukça benzemektedir (Günbattı, 1991: 2). Tımar arazileri de kamuya askerlik hizmeti sunan siphahilere maaş karşılığı olarak bırakılmıştır. Bu arazilerin işletme yetkisi ve geliri, hassa çiftliğinde doğrudan siphahiye ait olmakla birlikte reaya çiftliğinde köylüye aittir. Siphahi, reaya çiftliğinin sadece vergilerini kendi adına toplama yetkisine sahiptir.

İlkum sistemi içerisinde değerlendirilebilecek bir başka arazi kavramı da eqil kurummatim olarak bilinmektedir. Bu araziler çiftçilik, çobanlık, dokumacılık, demircilik, duvarcılık, gemicilik ve taşımacılık gibi hizmetlerin alımı karşılığında tahsis edilmiştir. Bu hizmetleri görenler, zamanlarının önemli bir kısmını veya hepsini kamu hizmetine tahsis ettikleri için ister istemez eqil kurummatim arazilerini çoğunlukla kiraya vermek durumunda kalmıştır. Osmanlı'da ise bu tür hizmetler piyasada özel şahıslar tarafından yürütülmüştür ve bunlardan kamu hizmeti yerine vergi alınmıştır. Kamunun ve özellikle ordunun at ve katır gibi binek hayvan, et ve yağ gibi yiyecek veya diğer çeşitli ihtiyaçları, ilgili hizmet sahiplerinden bedeli ödenerek veya vergi muafiyeti karşılığında temin edilmiştir (Pamuk, 2007: 62). Dolayısıyla eqil kurummatim arazilerinin Osmanlı'da tam bir karşılığının olmadığı anlaşılmaktadır. Eski Mezopotamya'da bu tür bir arazi sisteminin varlığı, piyasanın veya mübadele ekonomisinin yeterince gelişmemesine bağlanabilir.

Üçüncü arazi türü olan apin-la2 veya eqil biltim ise sadece gelir elde etmek amacıyla özel kişilere yıllık olarak kiralanmıştır. İhalede en yüksek teklifi veren, arazinin kullanım hakkını almıştır. Benzeri bir durum Osmanlı'da bulunmamaktadır, yani kamu arazisinin özel şahıslara kiralanması söz konusu değildir. Ancak bu durum, Osmanlı'daki iltizam sistemini hatırlatmaktadır. Bu sistemde kamu arazileri değil ama kamu arazilerinden elde edilecek verginin toplanması, özel şahıslara ihale edilmekte ve en yüksek teklifi veren, ihaleyi kazanmaktadır. Bu nedenle apin-la2 veya eqil biltim arazilerinin, kullanım hakkının mı yoksa sadece vergi gelirlerinin mi ihale edildiği, daha fazla araştırmaya muhtaçtır.

Arazinin Kullanım Hakkı

Niğz-en-na/biltu sistemlerinde arazinin üst mülkiyeti de kullanım hakkı da devlettedir, ancak şuku/ilikum ve apin-la2/eqil biltim arazilerinde üst mülkiyet devlette, kullanım hakkı ise bireylerdedir. Şuku/ilikum arazileri, kamuya hizmet sunanlara isihum denilen bir belge karşılığında verilmiştir. Arazinin kullanım hakkı, öncelikli olarak hizmet

sahiplerindedir ve geçerli bir neden olmadan ellerinden alınmamıştır. Aynı şekilde hizmet sahipleri öldüğünde oğluna geçmiştir. Apin-la₂/eqil biltim arazileri ise genellikle her sene yeniden kiralanmış ve daha yüksek kira bedeli teklif edenler, arazinin kullanım hakkını almıştır.

Niğ₂-en-na/biltu sistemlerinin Osmanlı'da tam bir karşılığı olmadığı yukarıda ifade edilmişti ve bu durum, kullanım hakkı açısından da geçerlidir. Yine šuku/ilkum sistemlerinin ise Osmanlı'daki tımar sistemine oldukça benzediği belirtilmişti. Osmanlı'daki tımar arazileri, reaya tapu senedi karşılığında verilmiştir. Bu arazilerin üst mülkiyeti (rakabesi) devlette ancak kullanım hakkı (intifası) reayadadır. Reayanın intifa hakkı basit bir kiracılık olmayıp bunun ötesinde haklar içerir. Bu haklardan biri, geçerli bir neden olmadan tımar arazisinin reayanın elinden alınamamasıdır. Bu kural, Osman Bey zamanından beri bilinmekte ve uygulanmaktadır. Geçerli nedenlerden biri, ilgili arazinin üst üste üç yıl işlenmeyip boş bırakılmasıdır. Bu durumda ilgili arazi, boş bırakan reayanın elinden alınıp bir başkasına verilir. Reayanın haklarından bir diğeri de intifa hakkının babadan oğula geçmesidir. Tımar arazisini işleyen reaya öldüğünde arazi üzerindeki intifa hakkı, oğluna geçmiştir (İnalçık, 2009: 150).

Araziyle İlişkili Kamu Görevlilerinin Hukuki Durumu

Niğ₂-en-na veya biltu arazileri doğrudan kamu yöneticileri tarafından işletilmiştir ve bunlar, konumlarına göre değişen ücretler almıştır. Šuku veya ilkum arazi tahsisatı alan hizmet sahipleri de özgür kişilerdir ve bunların gelirlerini, aldıkları arazinin kapsam ve verimliliği belirlemiştir. Eski Mezopotamya'da kamu arazilerini yöneten veya bundan faydalanan kamu görevlileri, özgür kişiler olmanın yanı sıra genel halk tabakasına göre ayrıcalıklı bir kitledir. Eski Mezopotamya toplumu seçkinler (awēlum), halk kitlesi (muškēnum) ve kölelerden (wardum) oluşmuştur. Kamu yöneticileri ve kamuya hizmet sunanlar, tüccarlar ve toprak sahipleri gibi awēlum sınıfına aittir. Muškēnum, özgür ve mülk sahibi olabilmekle birlikte herhangi bir ceza durumunda awēlum sınıfına göre daha yüksek ceza öder ve kendisine daha az tazminat ödenirdi (Kozyreva, 1999: 111).

Osmanlı'da kamu arazi tahsisatı yapılanların büyük kısmını, en alt düzeyde sipahi, en üst düzeyde ise veziriazamın olduğu askerî sınıf oluşturmuştur. Osmanlı toplumu, askerî ve reaya olarak ikiye ayrılmıştır. İlki, kamu hizmeti gören ve bu nedenle kamu kaynaklarının tahsis edildiği kişilerdir. Buna karşın reaya ise kamu hizmeti alan ve bunun için vergi ödeyen kitledir. Askerî tabaka içerisindeki seyfiye ve kalemiye, örfi hukuka tabidir ve kulluk statüsündedir. Bu statü, tam bir özgürlüğü ifade etmese de medeni anlamda kölelik de değildir. Bir nevi özgürlüğün siyasi düzlemde sınırlandırılmasıdır. Nitekim kul olanlar, medeni hukuk işlemleri yapabildikleri gibi köle sahibi de olabilmıştır (Timur, 1987: 19). Kul statüsündeki kamu yöneticileri, Eski Mezopotamya'daki muadillerine göre daha sınırlı bir özgürlüğe sahiptir.

Araziyi İşleyen Çiftçilerin Hukuki Durumu

Niğ₂-en-na veya biltu arazilerinde çalışan düz işçiler ise çoğunlukla özgür şehir vatandaşları (muškēnum) olmalarının yanı sıra kölelerden (wardum) de oluşabilmiştir. Tapınak ekonomisi hipotezine göre kamuda çalışanlar, herhangi bir hak ve özgürlüğe sahip olmayan tapınak kölesidir (Selz, 2010: 282). Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar, muškēnum diye adlandırılan halk kitlesinin özgürlüğe sahip olduğu gibi çeşitli mülkler edinebildiğini de göstermiştir (Sallaberger, 2010: 283). Eski Mezopotamya'da köleler bulunmakla birlikte bunların ekonomideki ağırlığı oldukça azdır ve genelde ev hizmetçisi olarak kullanılmıştır (Steinkeller, 2015: 26).

Eski Mezopotamya'ya benzer biçimde Osmanlı'da da köleler bulunmaktadır ve bunlar, çoğunlukla ev hizmetçisi olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte tarımsal üretimde çeltükçü veya ortakçı kullar denilen, köle veya serfe benzeyen bir statüye sahip çalışanlar da olmuştur. Ortakçı kullar, özellikle Marmara ve Ege bölgelerindeki padişah ve vezir haslarının bir kısmında kullanılmış ve zamanla reaya içerisinde eriyerek ortadan kalkmıştır (Barkan, 1956: 244).

Osmanlı'da kamu arazilerini işleyen reaya ise özgür kişilerdir. Bunlar şeri hukuka tabidir ve kul taifesinden farklı olarak mahkeme kararı olmadan cezalandırılmaz. Reaya, mülk edinebildiği gibi kamu arazisinin intifa hakkını tapu ile almış ve üretim sürecini bütünüyle kendisi belirlemiştir.

Sonuç

Kamu arazi mülkiyeti, nihayetinde devletin gelişiminin bir sonucudur. Devlet denilen kurum, üstlendiği görevleri yerine getirebilmesi için finansman kaynaklarına ihtiyaç duyar. Devletin başlıca finansman kaynakları, toplumun vergilendirilmesinin yanı sıra birtakım iktisadi varlıklardır. Bu varlıklar arasında tabii ki en önemlisi topraktır.

Tarımsal üretim döneminde veya Sanayi Devrimi öncesinde temel üretim aracı topraktır ve toprağın kullanım ve mülkiyet biçimleri, farklı ekonomik sistemleri ortaya çıkarmıştır. Tarih boyunca toprağın mülkiyet biçimi olarak kamu ve özel olmak üzere iki farklı sistemin olduğu söylenebilir. Bu makalede kamu mülkiyeti üzerinde durulmuş ve kamu arazilerinin Eski Mezopotamya ve Osmanlı'daki uygulamaları arasında mukayese yapılmıştır.

Osmanlı ile Eski Mezopotamya kamu arazi sistemleri arasındaki en önemli farkın, oluşum biçimleri olduğu söylenebilir. Eski Mezopotamya'da kamu arazi mülkiyeti, toplumun ortak ihtiyaçları ve özellikle kolektif çabayı gerektiren sulama sistemlerinin inşası nedeniyle ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da kamu arazi sistemi ise fetihle var olmuştur. Büyük Selçukluların fethi sonrasında Anadolu'da kamu mülkiyeti egemen olmuş ve Osmanlı da aynı sistemi sürdürmüştür.

Balkanların fethi sonrasında mirî mülkiyet sistemi burada da uygulanmıştır. Bununla birlikte Eski Mezopotamya'da devlet başkanlarının arazi satın alımları da kamu arazilerinin kaynaklarından biridir ancak Osmanlı'da, Hamitoğulları Beyliği'nin bir kısım topraklarının satın alınması hariç, bu tür bir uygulamaya rastlanmamıştır.

Hem Eski Mezopotamya'da hem de Osmanlı'da önemli boyutlarda kamu arazi mülkiyeti bulunmaktadır. Osmanlı'da tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde kamu arazi mülkiyeti vardır ve bu, bütün Osmanlı ülkesi içinde önemli bir payı oluşturmaktadır. Eski Mezopotamya'da da kamu arazi mülkiyetinin önemli bir paya sahip olduğu bilinmektedir ancak buna ilişkin kesin verilere henüz ulaşılamamıştır. Eski Mezopotamya'ya ait çivi yazılı kayıtlar, resmi makamlar tarafından üretilmesi nedeniyle çok büyük ölçüde kamu mülkiyetini ele alıp özel mülkiyeti konu edinmediği için net bilgiler sunmamaktadır. Bazı tarihçiler, kamu mülkiyetinin toplam arazilerin yarısından fazlasını oluşturduğunu iddia etse de aksi yönde görüş bildirenler de bulunmaktadır.

Eski Mezopotamya'daki kamu arazilerinde sulu tarım yapılırken Osmanlı'daki kamu arazilerinde kuru tarım yapılması, bir başka önemli farkı oluşturmaktadır. Tapınak ekonomisi teorisi, Eski Mezopotamya'daki kamu mülkiyetinin varlığını sulu tarıma bağlamaktadır. Ancak mukayese yapılan farklı dönemlerdeki kamu arazilerinin birinde sulu tarım diğerinde kuru tarım yapılması, mülkiyet yapısının üretim yöntemleriyle ilgili olmadığını göstermektedir.

Osmanlı'da mirî mülkiyetin geçerli olduğu arazilerde sadece tahıl üretiminin yapılması zorunludur. Kamu arazisinde bahçecilik yapılamaz. Eski Mezopotamya'daki kamu arazilerinde de başlıca ürün tahıldır. Tahıl, vergilendirmeyi kolaylaştırması, temel gıda maddesi olması, uzun süre bozulmadan saklanabilmesi ve piyasada kolaylıkla mübadele edilebilmesi gibi nedenlerle her iki arazi sisteminde de başlıca ürün olmuştur. Ancak Eski Mezopotamya'da hem sulu tarımın yapılması hem de ilkbahar ve sonbahar olmak üzere senede iki ürün alınması, tahıl dışında başka ürünlerin üretilmesine de imkân vermiştir.

İki sistem arasındaki bir başka fark da Eski Mezopotamya'da kamu arazilerinin büyük kısmını oluşturan Sümerlerdeki niğ₂-en-na, Eski Babil'deki biltu arazileri, kamu yöneticileri tarafından kamu personeliyle işletilmiş ve elde edilen gelirin tamamı, giderler çıkarıldıktan sonra, kamuya aktarılmıştır. Osmanlı'da ise bu tür bir arazi sistemi bulunmamaktadır. Buna kısmen benzeyen durumlar, padişah ve vüzerâ haslarında ortakçı kullar aracılığıyla işletilen arazilerdir.

Eski Mezopotamya'daki bir başka arazi türü de eqil kurummatim olarak bilinmektedir. Bu araziler kamuya çiftçilik, çobanlık, dokumacılık, demircilik, duvarcılık, gemicilik ve taşımacılık gibi hizmetleri sunanlara tahsis edilmiştir. İlgili hizmetleri görenler, zamanlarının önemli bir kısmını kamu hizmetine tahsis ettikleri için, aldıkları araziye genellikle kiraya vermiş ve bunun gelirinden faydalanmıştır. Osmanlı'da ise bu tür sivil hizmetler genellikle ya ücret mukabilinde yaptırılmış ya da bu hizmetleri sunanlara vergi muafiyeti getirilmiştir.

Eski Mezopotamya'da apin-la₂ veya eqil biltim denilen araziler ise özel şahıslara genellikle yıllık olarak kiralanan ve kullanım hakkı, en yüksek teklifi verene tahsis edilen arazilerdir. Osmanlı'da arazilerin özel şahıslara kiralınması söz konusu değildir. Sadece vergilerin toplanması özel şahıslara veya mültezimlere ihale edilmiştir.

Osmanlı'daki tımar sistemiyle Eski Mezopotamya'daki şuku/ilkum sistemleri ise birbirine oldukça benzemektedir. Her iki sistemde kamu arazisi, kamuya hizmet sunan askerî personele, maaş karşılığı tahsis edilmiş ve arazinin işletilmesi, tamamıyla personelin yetkisine bırakılmıştır. Kamu arazisinden faydalananlar, bu haklarını kendi oğullarına bırakabildiği gibi söz konusu araziler, haklı bir sebep olmadan ellerinden alınamamıştır. Araziyi işleyenlerin büyük kısmı özgür tebaadan meydana gelmiş, köleler veya ortakçı kullar küçük bir azınlığı oluşturmuştur.

Eski Mezopotamya ve Osmanlı kamu arazi sistemleri arasında birbirine benzeyen niteliklerin en önemlisi, toplam araziler içerisindeki kamu arazilerinin payıdır. Her iki sistemde de kamu arazileri, toplam arazilerin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Bu durumun nedeni, temelde tarıma dayalı, piyasa ve parasal ilişkilerin yeterince gelişmediği bir ekonomik sistemi paylaşmalarıdır. Buna karşın önemli farklılıkların da olduğu görülmüştür ki bunların belki de en önemlisi, Eski Mezopotamya'da kamu arazilerinin büyük kısmı doğrudan devlet görevlileri tarafından işletilirken Osmanlı'da kamu arazilerinin reaya tarafından işletilmesi, devletin üretime doğrudan müdahale etmemesidir. Bu farklılığın nedeni, Osmanlı'da kamu arazileri fetih sonucunda ortaya çıkmışken Eski Mezopotamya'da devletin oluşum sürecinde gelişmiş olmasıdır. Bununla birlikte Eski Mezopotamya, ilk medeni toplumdur ve devlet, hukuk, mülkiyet gibi medeni kurumların ilk biçimini temsil eder. Osmanlı ise bin yıllar sonra ortaya çıkmış ve süreç içerisinde kamu finansmanı için daha gelişmiş yollar bulmuştur. Ayrıca her iki sistem, sulu ve kuru tarım gibi kendi coğrafyalarının karakterini yansıtmıştır.

Extended Abstract

The Ottoman public land system has been compared with Byzantium as well as the previous Turkish and Islamic states within the historical continuity, and Ottoman historiography has mostly remained between these two axes of comparison. However, the geography on which the Ottoman State was founded and the human element living in this geography have a much older history than the states in question. When we look at this history, the first thing that comes to mind is Ancient Mesopotamia.

However, no clear relationship has been established between the Ottoman public land system and Ancient Mesopotamia. In this paper, the public land systems in Ancient Mesopotamia and the Ottoman Empire have been

compared, and the relationship between change and continuity has been tried to be determined from the similarities and differences between them.

The periods in which the comparison is made are the third millennium BC and the first four centuries of the second millennium BC for Ancient Mesopotamia. The time period in which the Ottoman system is taken into consideration for this comparison is the classical period, which covers approximately 1300-1600.

In this article, first of all, the historical comparative method was used and a typical application of the historical comparative method was made. The similarities and differences of the two investigated systems were determined and the nature of the relationship between them was tried to be determined.

The historical analysis method of the Annales School was also used in the research of the subject. Following the Annales School, in the comparison of the two economic systems, geographical and political factors as well as other elements were taken into consideration. However, among the three different historical layers consisting of structural history, conjunctural history and history of events, the focus has been on conjunctural history, especially where change is intense, such as economic systems.

In the agricultural production period or before the Industrial Revolution, the basic means of production was land, and the forms of land use and ownership gave rise to different economic systems. It can be said that throughout history, there have been two different systems of land ownership: public and private. However, a third type of property can also be referred to as waqf property. This article focuses on public ownership and compares the practices of public lands in Ancient Mesopotamia and the Ottoman Empire.

Public land ownership is ultimately a result of the development of the state. The institution called the state needs financial resources to fulfill its duties. These resources are either taxing the society or utilizing certain assets. Today, this financing is mainly provided by taxing the society, but this primarily requires a monetary economy, a developed financial bureaucracy and low transaction costs.

It cannot be said that the conditions in question were met for Ancient Mesopotamia and the Ottoman Empire compared in this article. This situation is also valid for other economies in the world during the same period. Therefore, until modern times, one of the basic sources of public financing has been the utilization of assets in public ownership. Of course, the most valuable of these assets is the basic means of production, land.

There are significant amounts of public land ownership in both Ancient Mesopotamia and the Ottoman Empire. In the Ottoman Empire, there was public land ownership in regions where the timar system was implemented, and this constituted a significant share in the entire Ottoman country. It is known that public land ownership had a significant share in Ancient Mesopotamia as well, but we do not have definitive data on this. Since the cuneiform records of Ancient Mesopotamia were produced by the public, they largely deal with public ownership and do not deal with private ownership, so we do not have clear information. Although some historians claim that public ownership constituted more than half of the total land, there are also those who express the opposite view.

It can be said that the most important difference between the two public land systems is their formation methods. In Ancient Mesopotamia, public land ownership emerged due to the common needs of the society and especially the construction of irrigation systems that required collective effort, while in the Ottoman Empire it came into being with the conquest. Public land ownership was implemented after the conquest in both Anatolia and the Balkans.

Another difference between the two systems is that in Ancient Mesopotamia, the majority of public lands were operated by public administrators with public personnel, and all of the income obtained, after deducting the expenses, was transferred to the public. However, there is no such land system in the Ottoman Empire. Partially similar situations are the lands operated by sharecroppers in the royal households of the sultan and the viziers. Another important difference is that while irrigated agriculture was carried out on public lands in Ancient Mesopotamia, dry agriculture was carried out on public lands in the Ottoman Empire. In the lands in Egypt and Mesopotamia, where irrigated agriculture was carried out in the Ottoman Empire, private property, not public, was valid. In the Ottoman Empire, grain production was mandatory on lands where mirî property was valid. In contrast, in addition to grain, other products were produced on public lands in Ancient Mesopotamia due to irrigated agriculture.

However, the Ottoman timar system and the šuku/ilikum system in Ancient Mesopotamia are quite similar. In both systems, public land was allocated to personnel providing public services in return for a salary, and the operation of the land was left entirely to the authority of the personnel. Again, in both systems, those who benefited from public land could pass on these rights to their own sons, and the land in question could not be taken from them without a justified reason. In both systems, the majority of those who worked the land were free subjects, while slaves or sharecroppers formed a small minority.

The most important similarity between the public land systems of Ancient Mesopotamia and the Ottoman Empire is the share of public lands in total lands. In both systems, public land revenue was the most important source of financing for the state. The reason for this situation is that they shared an economic system that was fundamentally based on agriculture and in which market and monetary relations were not sufficiently developed. However, it has been observed that there were also important differences, perhaps the most important of which is that in Ancient Mesopotamia, most of the public lands were directly operated by state officials, while in the Ottoman Empire, public lands were operated by subjects, and the state did not directly intervene in production. The reason for this difference

is that while public lands emerged as a result of conquest in the Ottoman Empire, they developed during the formation process of the state in Ancient Mesopotamia. However, Ancient Mesopotamia was the first civilized society and represented the first form of civilized institutions such as the state, law, and property. The Ottoman Empire emerged thousands of years later and found more advanced ways of public financing in the process. In addition, both systems reflected the character of their own geography, such as irrigated and dry farming.

Katkı Oranları ve Çıkar Çatışması / Contribution Rates and Conflicts of Interest

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması: YA (%100) Veri Toplanması: YA (%100) Veri Analizi: YA (%100) Makalenin Yazımı: YA (%100) Makale Gönderimi: YA (%100)	Author Contributions	Research Design: YA (%100) Data Collection: YA (%100) Data Analysis: YA (%100) Writing the Article: YA (%100) Article Submission: YA (%100)
Etik Bildirim	iibfdergi@cumhuriyet.edu.tr	Complaints	iibfdergi@cumhuriyet.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	Grant Support	The author acknowledge that he received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans	Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	Copyright & License	Author publishing with the journal retains the copyright to his work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Kaynakça

- Barkan, Ö. L. (1956). Türkiye'de 'servaj var mı idi?'. *Belleten*, XX(78), 237-246.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de toprak meselesi*. Gözlem Yayınları.
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden feodalizme*. Kaynak Yayınları.
- Black, J., George, A. & Postgate, N. (2000). *A concise dictionary of Akkadian*. Harrassowitz Verlag.
- Braudel, F. (2014). *Kapitalizmin kısa tarihi* (Çev. İ. Yerguz). Say Yayınları.
- Burke, P. (1994). *Tarih ve toplumsal kuram* (Çev. M. Tunçay). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cin, H., ve Akyılmaz, S. G. (1995). *Feodalite ve Osmanlı düzeni*. Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Cripps, E. L. (2007). *Land tenure and social stratification in ancient Mesopotamia*. BAR Publishing.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya üretim tarzı ve Osmanlı toplumu*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ellickson, R. C., & Thorland, C. D. (1995). Ancient land law: Mesopotamia, Egypt, Israel. *Chicago-Kent Law Review*, (71), 321-411.
- Ellis, M. DeJ. (1976). *Agriculture and the state in ancient Mesopotamia*. The Babylonian Fund.
- Günbattı, C. (1991). Eski Babil devrinde timar ve devlet arazisinin tahsisi hakkında bazı görüşler. *Belleten*, LV(212), 1-12.
- Halloran, J. A. (2006). *Sumerian lexicon*. Logogram Publishing.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin temel kavramları* (Çev. H. M. Köse). Küre Yayınları.
- Heywood, A. (2018). *Siyaset teorisine giriş* (Çev. H. M. Köse). Küre Yayınları.
- İnalçık, H. (2003). *Osmanlı imparatorluğu klasik çağ 1300-1600* (Çev. R. Sezer). Yapı Kredi Yayınları.
- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı imparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi I* (Çev. H. Berktaş). Eren Yayıncılık.
- Khazanov, A. (2015). *Göçebe ve dış dünya* (Çev. Ö. Suveren). Doğu Kütüphanesi.
- Kozyreva, N. V. (1999). Sellers and buyers of urban real estate in south Mesopotamia at the beginning of the 2nd millennium B.C. In M. Hudson (Ed.), *Urbanization and Land Ownership* (s. 353-361). Harvard University Press.
- Köprülü, M. F. (1981). *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*. Ötügen Neşriyat.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler* (Çev. Ö. Buze). Kabalıcı Yayınevi.

- Lecompte, C., & Benati, G. (2021). The scale and extent of political institutions in early dynastic Mesopotamia: The case of archaic Ur. In A. Bramanti, N. L. Kraus and P. Notizia (Eds.), *Current Research in Early Mesopotamian Studies* (s. 61-98). Zaphon.
- Marx, K. (1976). *Kapitalist üretim öncesi biçimler (Formen)* (Çev. Z. Dicleli). May Yayınları.
- Mayshary, J., Moav, O. & Pascali, L. (2020). The origin of the state: Land productivity or appropriability?. *Journal of Political Economy*, 130(4), 1091-1144.
- Mieroop, M. Van De. (2004). Economic theories and the ancient Neareast. In R. Rollinger (Ed.), *Commerce and Monetary Systems in the Ancient World* (s. 54-64). Franz Steiner Verlag.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İletişim Yayınları.
- Pollock, S. (2017). *Antik Mezopotamya*. Sümer Yayıncılık.
- Renger, J. M. (1995). Institutional, communal, and individual ownership or possession of arable land in ancient Mesopotamia. *Chicago-Kent Law Review*, (71), 269-319.
- Sallaberger, W. (2010). The palace and the temple in Babylonia. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian World* (s. 265-275). Taylor & Francis e-Library.
- Selz, G. J. (2010). Power, economy and social organisation in Babylonia. In G. Leick (Ed.), *The Babylonian World* (s. 276-287). Taylor & Francis e-Library.
- Steinkeller, P. (2015). Introduction, labor in the early states: An early Mesopotamian perspective. In P. Steinkeller & M. Hudson (Ed.), *Labor in the Ancient World* (s. 1-36). ISLET-Verlag.
- Tabakoğlu, A. (2017). *Türkiye iktisat tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Timur, T. (1987). *Osmanlı çalışmaları*. İmge Kitabevi.
- Tosun, M., ve Yalvaç, K. (1989). *Sümer-Babil-Asur kanunları ve Ammi-Şaduqa fermanı*. TTK Basımevi.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*. Nakışlar Yayınevi.
- Weber, M. (2012). *Sosyal bilimlerin metodolojisi* (Çev. V. S. Öğütle). Küre Yayınları.
- Wilcke, C. (2003). *Early ancient near eastern law*. Bayerische Akademie.
- Witteck, P. (1995). *Osmanlı imparatorluğu'nun doğuşu* (Çev. F. Berktaş). Pencere Yayınları.
- Wray, L. R. (2002). Modern money. In J. Smithin (Ed.), *What is Money?* (s. 42-66). Routledge.
- Yazıcı, A. (2014). Arazî kanunnâmesi (1274/1858) ve intikal kanunlarıyla İslam miras hukukunun mukayesesi. *EKEV Akademi Dergisi*, (60), 449-470.